

hangsúlyt: kanya-*rodj!*; csapat előre in-*dulj!* Az udvarias beszéd hosszadalmas, terjengős-szavú, az egytagú vagy rövid szavakat „kurta-furcsa“ válasznak érezzük: *igen* ~ igenis, *nem* ~ nem, kérem alássan, (befejezted?) *be* ~ befejeztem; a németben: *ja* ~ jawohl; a franciában *oui, Monsieur; non, Monsieur* stb. Az érzelmes és bizalmas fölszólítással viszont összhangban van a rövidség:

Mais, roi de mon coeur,
Entre. Prends. Et bois.

(Emile Despax, La garde française.)

Ez már azonban túlmegy a „nyelvzsépség“ kérdésének a keretein. A beszéd ösztöne minden eszközt fölhasznál, hogy — a jelentésen és jelentéshangulatokon fölül is — akusztikai modulációkkal hangulati különbségeket éreztessen. Sokszor egy önmagában véve akusztikailag kellemetlen, nem-szép hangcsoport, igen alkalmas konvergencia-eszköz a jelentés alátámasztására.

(Folytatjuk.)

Zolnai Béla.

A szóvégi á, é rövidülése és a fa:fát, epe:epét-féle hangviszony.

Szó vagy járulék végén levő *á* vagy *é* a magyar nyelvtörténet folyamán igen sok esetben megrövidül, mégpedig az *á* *á*-vá, az *é* pedig *ë*-vé. De az ilyen *á* azóta *a*-vá labializálódott, az *ë* helyébe pedig, mivel ez a hang többtagú szó végén szokatlan volt, hanghelyettesítéssel részint egy fokkal zártabb *i*, részint egy fokkal nyíltabb *e* lépett. Helyettesítés nélkül csak egyes palóc és nyugati nyelvjárásokban maradt meg az ilyen *ë*, ez utóbbiakban a megelőző szótag labiális magánhangzója után *ö*-vé is illeszkedve. E rövidülések a következő esetekben észlelhetők:

Közismert tény először is, hogy sok esetben megrövidült ilyen módon a lat. -*á*, -*é* rag: R. *hála* Istennek > *hála* Istennek, **házá* > *háza* 'nach Hause', (**hoá* >) **há* > *ha* (KARA: Nyr. XLI. 426), *hová* > *hova*, *hózzá* > N. *hossa* ~ *hëzza*, R. *má* > *ma* (BEKE: Nyr. XLI. 478), R. *odá* > *oda*, *rëá* > N. *rëa* (és R., N. -*rá* > -*ra*),

*szaná-szét > szana-szét, *lová > tova (kny. *idestova*), R. *visszá* > *vissza*; — *belé* > *bele* ~ R. *beli* (és igekötő, rag: *bé* > *be*), *elé* > R. *ele* (pl. *elekölő*, vö. Etsz. I. 1513—14) ~ R. *eli*, R. *elevé* > *eleve* ~ R. *elevi*, *esté* > N. *estē* > *este* (Etsz. II. 54 szerint: *este* > R. *estve* > R. *estvel*, de szóvégi *l*-nek pótolatlan kiesése érthetetlen volna), *felé* > N. *fele* ~ N. *feli*, *fölé* > N. *féli*, **édé* > N. *ədə* ~ *ide* ~ N. *idi*, **keté* > N. (mese, mese) *meskete* (a. m. *mesd ketté*), *ketté* > szék. *ketti*, *közé* > N. *közi* (R. *levé* >) R. *lé* > N. *lē* > *le*, R. *messzé* > *messze* ~ *messzi*, *mégé* ~ *mögé* > N. *mégi* ~ N. *mögi*, **neké* > *neki*, N. *orcé* 'szembe' > N. *orci* (Nyr. XXII. 522), **összé* > *össze* ~ N. *összi*, R. *számkivé vet* > **számkive vet* (> *számkivet*), **telé* > *tele* ~ *teli* és talán **ivé* > N. *ive* 'oda' (BEKE: Nyr. LV. 32). Idetartozik a főnévi igenév R. *-né* > *-ni* képzője (pl. *várni*, *kérni*), a *-nyi* mértékképző (pl. *mérföldnyi*) és a N. *-ni* helyhatározórag is (pl. megyek a *papni*), mert ezeknek végső magánhangzója is azonos a lat. (-á) -é raggal (MÉSZÖLY: NyK. XL. 305 stb., A HB. hangt. és alakt. sajtás. Szeg. Tud. Könyvt. I. 22). Érdekes ezzel kapcsolatban a hasonulás szempontjából megfigyelni, hogy abban az esetben, ha egy vegyes hangrendű alaknak végső *é* > *ë*-je helyettesítődik egy fokkal zártabb *i*-vel is, meg egy fokkal nyíltabb *e*-vel is, akkor az *i* változatlanul megmarad, de az *e* *a*-vá hasonul. Pl. (**haj idé* >) **hajdé* > N. *hajdē* > N. *hajdi* (> N. *hejdi*) ~ N. *hajda*. Ugyanígy N. *áté* (az *át* határozószónak illeszkedés nélküli lat. alakja) > N. *átē* (Nyr. XXVI. 95; a MTsz.-beli *áte* valószínűleg csak tökéletlen írásmód) > N. *áti* (ez, valamint a fennebb említett N. *orci* BEKE: Nyr. LX. 240 szerint az abl. *átil* és *orcil* rövidülése, de ez aligha helyes) ~ N. *áta*, valamint N. *toé* > N. *tohi* ~ N. *tova*, Idetartozik a határozó igenév *-va*, *-ve* képzője is. — A lat. -á, -é-nek e rövidülése, mivel a legtöbb ilyen határozószónak még ma is él, vagy legalább nyelvelmékeinkből kimutatható az eredetibb *á*, *é* végű változata is, nem lehet nagyon régi. Általában 2—300 esztendővel ezelőtt mehetett végbe, de a legrégebb esetek sem lehetnek régiebbek mint 4—500 évesek.

A birtokneveket képző *-é*-nek is kimutatható részint *-e*, részint *-i* fejleménye. Így **Kevé* > (Túr-)keve ~ N. (Túr-)kevi, **Benediké* (~ R. *Benedëkfalva*) > *Benedike* ~ R. *Benedëki* (Cs. I. 413), R. *Bácsé* > *Bácsi*, R. *Baraté* > *Baráti*, R. *Urüszé* > *Oroszi*, R. *Pálé* > R. *Páli* (> Pályi) s bizonyára ugyanilyen eredetű a *Pétéri* (~ *Petri*), *Jánosi*, *Némëti*, *Olaszi*, *Püspöki*, *Apáti*, *Kovácsi*, *Takácsi*-féle helynevek *i*-je

is. De a melléknevek *-i* képzője (pl. *városi, királyi, isteni* stb.) sem egyéb, mint a birtoknevek *-é* képzőjének szóvégi helyzetben rövidült változata. És persze ennek is kimutatható az *-i* mellett *-e* változata is: **félé > féle* (pl. *efféle, afféle, másféle* stb.) ~ szék. *-féli* (pl. *efféli* stb.) Hogy ezen *-é (> ě)*-nek *-e* és *-i* fejleményei közül az esetek legtöbbszörében az *-i* vált közhasználatúvá, annak aligha van különösebb oka. De hogy e képzőnek régibb *é* hangú és újabb *i* (ritkábban *e*) hangú változata (pl. *városé* és *városi*) egyaránt megmaradt, azt az alaki és jelentésbeli elkülönülésnek kívánatos volta okozta. Mivel ugyanis e képzőnek kettős, t. i. birtoknév-képző és melléknév-képző funkciója volt, ezért e két funkció megoszlott a képzőnek régibb *-é* és újabb *-i* változata között. — Ami ezen *é > *ě (> i ~ e)* rövidülés korát illeti, ezt sem tarthatjuk igen réginek. Nemcsak azért nem, mert az *é* alakváltozat nyelvemlékeinkben (TMNy. 580, MELICH: MNy. VI. 156, X. 156), sőt egyes mai nyelvjárásainkban is még megosztatlanul szerepel melléknévi funkcióban is (pl. *nádé-kasza, télé-zöld, kövé-hal*, MELICH: MNy. XI. 417, XVIII. 206), hanem főleg azért nem, mert hosszú *-é* alakja sem lehet túlságosan régi. Oklevelekben u. i. még az *-é*-nél régibb *-ěi* sőt *-oi* alakja is előfordul. Pl. R^o. villa *Vrsei, Vrsey, Ursei* (olv. *ürsěi*, a. m. *Örsé > Örsi*, MELICH: MNy. VI. 156, GOMBOCZ: MNy. XXII. 7), 1121/1420: *Mogioroi*, 1164/1419: *Mogoroy* (NÉMETH: MNy. XXV. 9), 1268: *Mogorey*, 1279: *Mogore* (Cs II. 626 ma: *Magyari*), s az egykori R^o. *Balasey*-ből (valószínűleg az illeszkedés miatt) még ma is csak *Balozsaj* van (MELICH: MNy. X. 156). Aligha tévedünk tehát, ha azt hisszük, hogy ez az *é > *ě (> i ~ e)* változás is legkorábban csak 1200—1300 táján indulhatott meg.

Az egyes 3. sz.-ű birtokos személyragnak egykori *-á -é* alakja (vö. még ma is pl. *fogá-t, szemé-t*) szóvégi helyzetben szintén meg rövidült, mégpedig nemcsak szórványosan, mint a lat. *-á, -é*, hanem kivétel nélkül. A hátulsó hangrendű egykori **fogá* típusból *fogá*, majd *foga* lett, az elülső hangrendű egykori **szemé* típusból pedig *szēmē*, de ez csak palóc és nyugati nyelvjárásokban őrződött meg (ez utóbbiakban labialis magánhangzók után *ö*-vé illeszkedve, pl. *szēmē*, de *tükrö*); általában ezen *ě*-ből is hanghelyettesítéssel a nyelvterületnek egy részén (és a köznyelvben) *e* lett, pl. *szēme*, a nyelvterületnek más részén pedig *i*, pl. *szēmi*. (L. erről bővebben HORGER: *MagyNyelvj.* 358—62. §). E birt. személyrag

megrövidülésének korát kutatva valószínűnek mondhatjuk ugyan, hogy régibb mint a lat. *-á*, *-é* ragé és az *-é* birtoknévképzőé, mert a magyar nyelvterületnek egyetlen egy pontján sem használják már szó végén is az eredetibb *-á*, *-é*-t, de igen régi azért ez sem lehet. Mivel ugyanis az 1211. évi Apat-, Zoua-, Var-*feereh*., Ban-*riuueh* és Zolocos-*tueh* adatok (Oklsz.) valószínűleg még *fehéré*, *rivé*, *tüé* (a. m. 'fehére, réve, töve')-nek olvasandók, sőt az 1156. évi Saul *scekei* (olv. *székei* v. *székèi*, a. m. *széke*, id. MELICH : MNy. VI. 156) adat e személyragnak az (*-á*) *-é*-nél nyelvtörténetileg még régibb (**-ái* vagy **-oi* és) *-ei* vagy *-èi* alakját mutatja, ezért ezen *-á* > *-à* (> *a*) és *-é* > *-è* (> *-e ~ -i*) változást aligha tehetjük a XII. századnál korábbi időbe. Hogy ez a rövidülés nem maradt csak szórványos, mint a fennebb tárgyalt lat. *-á*, *-é* ragé, hanem kivétel nélkülivé vált, annak egyrészt valószínűleg az az oka, hogy a 3. sz.-ű birt. személyraggal ellátott alakok bármely tárgyú beszélésben igen gyakoriak, másrészt pedig az, hogy ezen *á* > *à* (> *a*) és *é* > *è* (> *e ~ i*) változás igen alkalmasan különböztette meg a szavaknak birtokos személyraggal ellátott alakját több egészen más funkciójú, de szintén *-á*, *-é* hangú járulékkal ellátott alakjaitól.

Egyes igealakok végén is történt ilyen rövidülés, mégpedig az alanyi ragozásban az elbeszélő multú *vára*, *kére* és a feltételes módú *várna*, *kérne* típusú alakokon, a tárgyas ragozásban pedig — az elbeszélő multú *várá*, *kéré* és felt. módú *várná*, *kérné* alakok kivételével — valamennyi egyes 3. sz.-ű alakon.

Az alanyi ragozású mélyhangú *vára* és *várna* alakok természetesen *á* > *à* (> *a*) változás útján fejlődtek korábbi **vára* és **várná*-ból, vö. a többesben ma is: *vára*-nak és *várná*-nak. A magashangú *kére*, *kérne* alakok végén is egykor *é* volt (vö. többes: *kéré*-nek, *kérné*-nek), amely *è*-vé rövidült, pl. Bécsi kód. *kerengenè*, N. *nyernè*, *lènnè*, *vinnè* stb. (ebből egyes régibb és mai nyugati nyelvjárásokban labiális magánhangzó után *ö* lett, pl. R., N. *küldö*, *ülnö*), de ezen *è* helyébe hanghelyettesítéssel általában egy fokkal nyiltabb *e* lépett, pl. *kére*, *kérne*, egyes régi nyelvjárásokban azonban egy fokkal zártabb *i* is pl. R^o. *yly*, *kyldy*, a. m. 'üle, küldé', R^o. *ylny*, *keresny* a. m. 'ülne, keresne'. Egészen bizonyos, hogy nemcsak az alanyi ragozásbeli **vára*, **kéré* és **várná*, **kérné* alakok *á*, *é*-je rövidült meg, hanem ugyanakkor a tárgyas ragozásbeli *várá*, *kéré* és *várná*, *kérné* alakoké is. — Mivel azonban mind a régibb *-á*, *-é* végű, mind az újabb *-à*, *-è* (> *-a*, *-e*) végű alakok-

hoz kétféle funkció fűződhetett, egy alanyi ragozásbeli és egy tárgyias ragozásbeli, ezért csakhamar megoszlás következett be: az alanyi ragozásban az újabb, rövid magánhangzós végű *vára*, *kére* és *várna*, *kérne* alakok váltak kizárólagos használatúakká, a tárgyias ragozásban pedig a régibb, hosszú magánhangzós végű *vára*, *kéré* és *várná*, *kérné* alakok (L. erről HORGER: A MagyarIgeragTört. 184—5., 203. §). Ez ugyanolyan megoszlási jelenség, mint a fennebb tárgyalt *városé* ~ *városi*-féle.

Ugyanígy rövidült meg (az imént tárgyalt *vára*, *kéré* és *várná*, *kérné* alakok kivételével) az egyes 3. sz.-ű tárgyias igealakok egykori *-á* *-é*-je is. Az *á*-ból *á* > *a* lett pl. *várta* (vö. többes: *vártá-k*), felszól. *várja* (vö. többes: *várjá-k*), az *é*-ből pedig *ē*, pl. N. *kértē*, felsz. N. *kérjē* (labialis magánhangzó után *ö*, pl. N. *ütöttö*, *üssö*) s ebből részint *e*, pl. *kérte*, *kérje* (R^e. *furiscte* a. m. 'fürösztí'), részint *i* pl. *kéri* (R^e. *vitty* a. m. 'vitte'). Egészen bizonyos, hogy a ma *várja*; de eredetileg **váré* alakú jelentőmód jelen idejű igealakból is **várē* lett, majd ebből egyfelől N. *vári* (*mondi*, *adi*, *huzi* stb.), másfelől illeszkedéssel **vára* (vö. fennebb: N. *átē* > N. *áti* ~ N. *áta*. L. erről bővebben HORGER: A MagyarIgeragTört. 136—45. §). — Hogy mikor rövidült meg mindezen igealakok végső *á*, *é*-je arról nyelvelmékeink nem adnak semmi felvilágosítást. Talán csak gyarló (a magánhangzók időtartamát csak igen ritkán jelölő) helyesírásuk miatt, de talán inkább azért, mert abban a korban, melyben az ilyen igealakok nyelvelmékeinkben előfordulni kezdenek (tehát a HB. korában), már rövid magánhangzó állott a végükön. Valószínűnek tartom, hogy e rövidülés az egyes 3. sz.-ű birt. személyragéval ugyanegy időben történt, tehát a XII. sz.-ban.

Látszólag ugyanilyen eredetűek az *-e* végű melléknévi igenevek is, pl. *cinége*, *fene*, *fürge*, *hülye* stb. Mivel ugyanis a melléknévi igenévképző magashangú *-ő* alakjának kétségtelenül volt régen *-é* változata is, ezért könnyen arra lehetne gondolni, hogy az ilyeneknek szóvégi *e*-je az *é*-ből rövidült **ē*-nek helyettesítése. De ez a feltevés elfogadhatatlan. Először már azért, mert érthetetlen volna, hogy miért helyettesítődött volna az **ē* ezekben az esetekben kivétel nélkül mindig csak egy fokkal nyitabb *e*-vel és soha egyetlen-egyszer sem egy fokkal zártabb *i*-vel. De főleg azért elfogadhatatlan, mert ezek kétségtelenül ugyanolyan eredetűek, mint a mélyhangú *csapda*, *csusza*, *hintá*-féle igenevek, már pedig ezeknek sohasem volt *á* végű alakjuk. (Hogy ez az *a* korábbi *ó* rövidülése volna, arról persze szó sem lehet.)

De nemcsak ragok és képzők végén rövidült meg az *á, é*, hanem ugyanilyen módon egyes képző nélküli (vagy már teljesen elhomályosult képzővel ellátott) névszók ragtalan alanyesetének a végén is. Így: (R. *Bëdëgëi* >) **Bëdëgë* > *Bëdëge* (PAIS: MNy. XXVI. 307), (bolg.-tör. **bikiy* > **bëkëü* >) **békë* (: *bëkët*) > *bëke*, (R. *borbél* > *borbély* ~) N. *borbé* > *borbi*, (bolg.-tör. **äkäy* > R. *ekeü* > **ekëü* >) R. *ekë* (: *ekët*) > *eke*, (R. *André* >) R. *Endré* > *Endre*, (lat.: *Irenaeus*) **Erené* (vö. lat. *Amadeus* : *Amadé*, lat. *Mathaeus* : *Máté*) > R. *Erenye* (FLUDOROVITS: MNy. XXVI. 191), **fejszé* > (**fészé* > N. *főszö* ~) N. *fejszë* (> *fejsze* ~ N. *fészí*), (*fekély* >) **feké* > N. *feki*, (*kesztyü* > R. *kesztëü* >) N. *kesztë* > N. *kesztë* (> *keszte* ~ N. *keszti*), (*kevély* >) **kevé* > N. *kevi*, (*Körév* ~) *Körë* > N. *Köre* (Nyr. X. 236), N. *körtë* > *körte* ~ N. *körti*, (*nézd* >) *né* > *ni!* ~ *ne* (*nesze*), (R. *Rendvëi* >) **Rendvé* > *Rendve*, (*seregély* >) **seregé* > N. *serege*, (R. *sërtvély* >) **sërtë* > *sërte*, (*terepély* >) **terepé* > N. *telepe* és (*Noé* >) R. *Novë* > **Novë* (> *Nova*, erről azonban másként PAIS: MNy. XII. 80); — (*látod* >) **lá* > (*itt van*) *la!* ném. *papā*, *mamā* > *papa*, *mama*, (bolg.-tör. **buzai* >) **buzá* > *buzá* (> *búza*), (bolg.-tör. **bakai* >) **baká* > *boká*, (szl. *Dunaj* >) **Duná* > *Duna* s így *csalfa*, N. *csuha* 'kukoricacső takarója', N. *dana* 'lied', *gyáva*, N. *tara*. A f. *puu* (szam. *pū*, *fā*) alapján joggal feltehető, hogy *fa* szavunk ragtalan alanyesete valamikor szintén **fá* alakú volt. S ha *orca* csakugyan az *orr* és (vog. *sūp*, *sop*, f. *suu*) R. *szá* szavak összetétele (de I. MÉSZÖLY: MNy. XXVII. 24), akkor ennek végső *a*-ja is rövidülés eredménye. — Nyilvánvaló, hogy e rövidülések nem mind egykorúak. Legtöbbjükről egészen kétségtelen, hogy elég fiatalok, talán 200–300 évesek. Egyik-másik lehet ugyan régibb is, de a honfoglalás koránál bizonyára valamennyi fiatalabb. Hogy a finn-ugor eredetű **fá* már valamikor a honfoglalás, sőt talán a bolgár-török hatás kezdete előtt rövidült volna meg, az semmivel sem bizonyítható. A már előbb ismertetett ilyen rövidülések korát tekintve, főleg pedig azt, hogy a R. *szá* (*szája* : > *száj*) még nyelvemlékeink korában is *á*-val hangzott (R^o. *zaa*, id. SZINNYEI: NyH.⁷ 56), ez még csak valószínűnek sem mondható. És ellene szól ennek a feltevésnek még az a körülmény is, hogy a másodlagos határozóragok, melyek másfajta változó tövű névszóknek már az újabb alanyesetéhez járulnak (pl. *vízben*, *tűzben*, *útban*, *nyárból*, *télből*, *madárnak*, *levélnek*, *lótól*, *kőtől*, *álomban*, *szerelëmben*, *titokban* stb.), az *a, e*

végű névszóknak még régibb, *á*, *é* végű tövéhez járulnak, pl. *fában*, *fából*, *fának*, *fától* stb., *epében* stb. Ez tehát azt bizonyítja, hogy 1200 körül, mikor e határozóragok keletkeztek, már (*viz* >) *viz*, (*tüz* >) *tüz*, (*út* >) *út*, (*mádár* >) *madár*, (*level* >) *levél* (> *levél*), *lou* (> *lő*), *köü* (> *kő*), *álm* (> *álm*), *szerelm* (> *szerelém*), *titk* (> *titok*)-féle alanyesetek voltak szokásosak, de még mindig csak *á*, *é* végű **fá*, **epé*-félék (vö. hogy a még fiatalabb korú járulékok már az *a*, *e* végű töhöz járulnak. Pl. *faként*, *epeként*, *buzaként*, *részeként*, *idejekor*, *messzeség* stb.). Mindezek alapján tehát azt kell mondanunk, hogy a járuléktalan névszók végén volt hosszú *á*-nak és *é*-nek *á* (> *a*)-vá és *ë* (> *e ~ i*)-vé való rövidülése is legkorábban csak a XII. sz.-ban kezdődhetett.

Idetartozik végül még egy jelenség, az *á*, *é*-nek az *-ál*, *-él* végű igék ikeralakulatainak első tagjában történt megrövidülése. Ezekben ugyanis először az történt, hogy a két szóvégi *l* közül az első, az elhasonulásnak egyik nemeként kiesett, pl. *irkál-firkál* > **irká-firkál*, s az ily módon szóvégre került *á* vagy *é* aztán megrövidült: **irká-firkál* > *irka-firkál*. Ilyenek még: (**kajál* :) N. *kajabajál* (> N. *kajabál* > *kiabál*), *szurka-piszkál*, *ugra-bugrál* és *cserre-berél*, (*izél* :) N. *ëze-uzál* 'tréfál' (*kel* : **kelél* :) N. *kele-koldál* (> N. *kele-kólál*) 'kóborol, csavarog, csatangol', (*ken* : **kencsél* :) *kencse-fencsél*. — Nyelvtörténelmi adatok hiányában ugyan megközelítőleg sem jelölhetjük meg e rövidülés korát, de az előbbieket alapján, főleg pedig azért, mert ez a rövidülés csak az azonszótagú szóbelsei *l* kiesése után történhetett meg, ezt sem tarthatjuk ősréginék.

Mivel az *á*, *é* csak szóvégi helyzetben rövidült meg szó belsejében azonban nem, ezért azon szavak és szóalakok családjában, melyek e rövidülésen átmentek, ragozás vagy továbbképzés esetén természetesen szóvégi *á*, *ë* : szóbelsei *á*, *é* váltakozás támadt. Pl. a régibb **fá* : *fát*, *fák*, *fás*, *fátlan*, *fám* stb. viszony helyébe *fä* : *fät* stb. viszony lépett, vagy a régibb **epé* : *epét* stb. viszony helyébe *epë* : *epét* stb. viszony. Ez az időmértéki váltokozás mélyhangú szavak és szóalakok családjában még akkor is megmaradt, mikor az (*á* >) *á* utóbb *a*-vá labializálódott, pl. **vártá* : *várták* > *vártä* : *várták* > *várta* : *várták* (ugyanígy pl. *vára* : *várának*, *oda* : *odább*, *foga* : *fogát* stb.); s ezt a váltakozást az analógia kiegyenlítő hatása egyetlen egy esetben sem tudta megszüntetni, sem az (*ä* >) *a*, sem az *ä* javára. Magashangú szavak és szó-

alakok családjában azonban kissé más volt e váltakozás sorsa. Ilyenkor ugyanis csak azon esetekben maradt meg, melyekben az *ë* helyébe hanghelyettesítéssel egy fokkal nyitabb *e* lépett, pl. **kérté* : *kérték* > *kérté* : *kérték* > *kérte* : *kérték* (ugyanígy pl. *bele* : *belém*, *széme* : *szémét*, *kére* : *kérének* stb.), de ha az *ë* helyébe egy fokkal zártabb *i* lépett, akkor az időmértéki váltakozás analógiás újraképzés útján csakhamar megszűnt az *i* javára. Pl. *Pétëri* mellett (R. *Péterébe* stb. helyett) mindig *Pétëribe* stb. van, *városi* m. mindig *városit*, *városiak*, *városias* stb. Ugyanígy **kéré* 'er bittet ihn od. sie' : R. *kérék* 'sie bittet ihn od. sie' > *kéri* : (a R. *kérék* helyébe *e* *kéri* alakból analógiás újraképzéssel) *kérik*. Érdekes eset pl., hogy hagyományos váltakozással *efféle* : *effélék* van, de analógiás újraképzéssel székely *efféli* : *effélik*. (A nyelvjárások nagy részében s néha a köznyelvben is hallható *széme* : *szémít*, *szémibe* vagy *messze* : *messzibb*, *messzire* viszony a kny. *széme* : *szémét*, *messze* : *messzebb* és N. *szëmi* : *szëmit*, *messzi* : *messzibb* viszony összekeveredéséből támadt.)

Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy minden mai szóvégi *a*, *e* : szóbelsei *á*, *é*, hangviszony a szóvégi *á*, *é* rövidülésének következménye. Van ugyanis a szavaknak két csoportja, melyekben nem ez a rövidülés, hanem az analógia hatása okozta ezt a hangviszonyt.

Az első csoportnak legismertebb képviselője a *hangya* szó, melynek R., N. *hangyál* változata is van, s melynek zürj. *kožil*, *kozul*, votj. *kužili* megfelelői (MUNKÁCSI : ÁKE.) azt bizonyítják, hogy ez utóbbi a régibb. Az újabb *hangya* alak úgy keletkezett, hogy a *hangyál* alak *l*-je a tárgyeset *t*-je előtt a nyelvterület legnagyobb részén szabályszerűen kiesett, s az így keletkezett (*hangyált* >) *hangyát* tárgyesetből aztán a *fát* : *fa*-féle hangviszony analógiájára elvonódott (a régibb *hangyál* mellé) egy új *hangya* alakú alanyeset, amely aztán lassanként köznyelvévé vált. Ugyanígy keletkezett *csalán* > N. *csanál* : *csanált* mellé N. *csana* (: *csanát*), *kanál* mellé N. *kana*, **Vég-mál*, **Völgy-mál* m. N. *Végma*, *Vögyma* (TMNy. 289), **Füz-mál* m. *Füzma* (Fehér m. Tabajd MÉSZÖLY sziv. ért.), s ugyanígy az eredetileg *l* végű *harkály*, *ispotály*, *muskotály*, *sirály* m. N. *harka*, *ispota*, *muskota*, *csira* (HORGER MNy. IV. 320).

A második csoportba tartoznak kivétel nélkül mindazon jövevényszavaink, melyek az átadó nyelvben rövid *á*, *e*-re

végződtek vagy a magyarban valamilyen hangváltozás következtében ilyen végűekké váltak. Pl. bolg.-tör. *alma* > *álmá* (> *alma*), bolg.-tör. **küčkä* > *kecske*, vagy szl. *čudo* > *csudá* (> *csuda*), szl. *miš* > *mise*. Ezeknek családjában is mindig észlelhető ez az időmértéki változás, pl. *alma* : *almát*, *csuda* : *csudát*, *kecske* : *kecskét*, *mise* : *misét*. Nyilvánvaló, hogy e jövevényszavaink családjában sem úgy keletkezett ez a váltakozás mint a fönnebb tárgyalt *fa* : *fát*-féle szavakéban és szóalakokéban, vagyis szóvégi *á*, *é* megrövidülése következtében, hanem ezzel éppen ellenkező módon, vagyis úgy, hogy az eredetileg rövid szóvégi magánhangzó a járulékok előtt megnyúlt.

Ezt a jelenséget a magyar nyelvészek eddig (a TMNy. megjelenése óta) általában úgy magyarázták, hogy az ilyen *alma*, *kecske*-féle jövevényszavak követték e tekintetben azon szavak analógiáját, melyeknek szóvégi *a*, *e*-je korábbi *á*, *é*-ből rövidült, vagyis pl. *álmá*-nak azért lett *almát* a tárgyesete, mert pl. *fá* mellett is *fát* volt a tárgyeset.* Ez a magyarázat az újabb, kb. a XII. sz. óta meghonosodott jövevényszavakra nézve kétségtelenül helyes is, de az *e* kornál régiebb (török, szláv, latin, német) jövevényszavainkra nézve nézetem szerint elfogadhatatlan. Láttuk ugyanis, hogy legcsekélyebb bizonyítékunk sincsen arra, hogy a szóvégi *á*, *é* rövidülése (amelynek következményeként a *fa* : *fát*, *epe* : *epét*-féle időmértéki váltakozás keletkezett) már nagyon régen, a bolgár-török hatás kezdete előtt ment volna végbe, sőt egyes jelek határozottan arra mutatnak, hogy ez a rövidülés csak jóval később, legkorábban a XII. sz. folyamán következett be. Már pedig, ha a XII. sz. előtt még egyáltalán nem volt meg, vagy még csak igen ritka volt a magyar szavak paradigmájában a *fa* : *fát*, *epe* : *epét*-féle hangviszony, akkor érthetetlen, hogy *a*, *e* végű régi török, szláv, latin, német jövevényszavaink száza i hogyan illeszkedhettek volna bele ebbe a valószínűleg még egyáltalán nem létezett, vagy legfeljebb még csak igen-igen csekély számmal képviselt, tehát a

* Pl. legújabban is GOMBOCZ: MTNy. III, 30—31: „Az *a* ~ *á*, *e* ~ *é* hangváltás elsősorban eredeti szavainkban keletkezett a szóvégi hosszú hang megrövidülésével. Azok a jövevényszavak, amelyek az átadó nyelvben *-a*, *-e* végűek voltak, valamint azon szavaink, amelyeknek *-a*, *-e* véghangzója másodlagos, beleilleszkedtek a magyar alakrendszerbe; az *alma* ~ *almát* (< tör. *alma*)... *berkénye* ~ *berkényét* (< szl. *brokinya*) stb. szavakban az *a* ~ *á*, *e* ~ *é* hangváltás analógiás eredetű.

folyó beszédben még nagyon gyér előfordulási alakrendszerbe. Ez a beleilleszkedés ugyanis csak akkor volna érthető, ha ez a váltakozás e jövevényszavaink átvétele korában már sok magyar szó családjában meg lett volna. De ez nemhogy bizonyos volna, de a fennebbiek alapján még csak valószínűnek sem mondható. Nem látható tehát be, hogy mi kényszeríthetne bennünket egy már kezdettől fogva való *álmá* : *álmát*, *kecske* : *kecskét*-féle hangviszony feltevésére, és mi akadályozhatna bennünket annak feltevésében, hogy valamiként a régibb Árpád-korban pl. a *hodu* (> *had*), (bolg.-tör. **žinžü* >) **gyinyü* (> *gyöngy*), (bolg.-tör. **sőiči* >) **széjcsi* (> R. *szécs* > R., N. *szócs* > *szűcs*) szavak tárgyesete kétségkívül időmértéki váltakozás nélkül való **hodut*, **gyinyüt*, **széjcsit* volt, éppen úgy lehetett az akkor *á* és *e* végű (akár eredeti, akár jövevény) szavaké is váltakozás nélkül való, pl. *álmá* : **álmát*, *kecske* : **kecsket*. Ezt a váltakozás nélkül való eredeti viszonyt csak később válthatta fel az *alma* : *almát*, *kecske* : *kecskét*-féle viszony, mégpedig olyan korban, mikor addig *á*, *é* végű szavaink és szóalakjaink e hosszú hangjának mind gyakoribb megrövidülése következtében már nagy számmal voltak olyan szavaink és szóalakjaink, melyeknek családjában *á* (> *a*) : *á* és *ē* (> *e*) : *é* váltakozás volt, tehát már jócskán innen a XII. sz.-on.

További kérdés most már, hogy a ma *a* : *á*, *e* : *é* váltakozású magyar szavaknak és szóalakoknak melyik csoportja okozhatta azt, hogy ez a váltakozás az *alma*, *kecske*-féle régi (XII. sz. előtti) jövevényszavak családjába is behatolt. Erről az az általános vélemény, hogy a *fa* : *fát*-féle főnevek hatása okozta volna, csakhogy ez a feltevés is aligha lehet helyes. *á* vagy *é* végű (akár eredeti, akár jövevény) járuléktalan szó ugyanis mindig csak igen kevés volt nyelvünkben (*á* végű ma egyáltalán nincsen, *é* végű is csak néhány újabkori jövevény) s ezért nem valószínű, hogy ez a nagyon ritka **fá* : *fát* > *fá* (> *fa*) : *fát* változás okozhatta volna. De elég nagy számmal vannak olyan régebben *á*, *é* hangú (vagy ilyen végű) járulékaiknak, melyeknek e hangja már jó régen rövidült, úgyhogy a velük ellátott szavak családjában emiatt *a* : *á*, *e* : *é* váltakozás támadt. Pl. *foga*, *szeme* : *fogát*, *szémét*; *oda*, *ide* : *odább*, *idébb*; *Túr-keve* : *Túr-kevére*, *efféle* : *effélet*; *vára*, *kére* : *várak*, *kérék*; *várna*, *kérne* : *várnák*, *kérnék*; *várta*, *kérte* : *várták*, *kérték* stb. Ezek már igenis okozhatták azt, hogy a régibb *alma* : **almat*, *kecske* : **kecsket* viszony helyébe a ma is meglevő *alma* : *almát*, *kecske* : *kecskét*

viszony lépett. És ezek közül is elsősorban a 3. sz.-ű birt. személyraggal ellátott *foga : fogát, széme : szémét*-féléknek tulajdoníthatjuk ezt az erős analógiás hatást, nemcsak azért, mert az *a : á, e : é* váltakozás valamennyi esete közül valószínűleg ez a legrégebb, hanem főleg azért, mert ez bármiféle tárgyú beszélésben rendkívül gyakran hallható.

Ezen analógiás hatás következtében persze nemcsak *a, e* végű jövevényt szavak családjában támadt *a : á, e : é* váltakozás, hanem ilyen végű eredeti (vagy jövevény ugyan, de magyar képzővel ellátott) szavak családjában is. Pl. *hagyma : hágymát, hágymák, hágymás, hágymának* stb. s ugyanúgy pl. *para, vézna, tócsa, Jánoska, renyhe, gyermekecske, kövecske* stb. Ez teljesen érthető. De feltűnő és ezért magyarázatra szorul az a körülmény, hogy azon magashangú (akár jövevény, akár eredeti) szavak családjában, melyekben analógiás hatás következtében támadt ilyen váltakozás, a szóvégi *e* a XVI. sz. előtt nem szóbelsei *é*-vel váltakozott (mint pl. *bele : belém, ide : idébb, efféle : effélék, széme : szémét, kérte : kérték* stb.), hanem *ê*-vel. Pl. *Bészterce : Bésztercének; csere : cserét, cserébe, cserél; dinnye : dinnyék; fene : fenék; füge : fűgék ~ fűgék, fűgét, fűgéket, fűgémet; gödölye : gédélyéket, gédélyéktől; gyöngye : gyöngébben; kemence : kemencét, kemencén, kemencébe, kemencéjébe; mégye : mégyében, mégyékben; mise : misét, misének; pince : pincéje, pincében; szerencse : szerencsés, szerencsének, szerencsére, szerencséért; Velence : velencések; (-csa) -cse : gyermekcsét; (-cska) -cske : igécskét, könyvecskét, könyvecskébe, kövecskét, kövecskén, részecskét, részecskében, verebecskét.* (A pontos idézeteket l. BUDENZ : Nyr. I. 32, MELICH : Orth. Ung. 19, MNy. X. 154, SZINNYEI : MNy. XXVI. 84, TRÓCSÁNYI : NyK. XXXVIII. 20—1). Ezen hosszú *ê* hangok helyébe csak a XVI. sz. folyamán lépett a mai egy fokkal zártabb *é*. Pl. *dinnye : dinnyét > dinnye : dinnyét*.

Ezt a kétféle, t. i. *e : é* és *e : ê (> é)* viszonyt tudtommal még csak SIMONYI próbálta megmagyarázni, de nézetem szerint sikertelenül. Az EtSz.-hoz való egyik megjegyzésében ugyanis (Nyr. XLIV. 117) ezt mondja e kérdésről: „Mai *e*-végű szavaink két csoportra oszlanak. Az egyik csoport eredetileg nyílt *e ~ ê* hangú, mint *szüle ~ szülét*, a másik eredetileg zárt *ë ~ é* hangú, mint *eké ~ ekét* (az *i*-zű nyelvjárásokban *ekít*). Az első, nyílthangú csoportba tartozik pl. *venyige, pince, kenőence, petrőnce, kelepce, kecske, csirke*,

részecske, gyermekeske stb.. tehát csupa szláv jövevényszó (bennük a nyílt *e* illeszkedés által lett az eredeti *á*-ból) és kicsinyítők. A másik, zárhangú csoportba: *béke, eke, elme, epe, fejsze, fekete, fene, here, kéve, körte, mese, teve*, tehát csupa finnugor és török eredetű szó.⁴ Azonban teljesen érthetetlen volna az oka az olyan megoszlásnak, amely szerint a szláv jövevényszavak és a kicsinyítő képzők az egyik csoportba sorakoztak volna, a finnugor és török eredetű szavak (és a kicsinyítő képzőkön kívül a többi járulékok) ellenben a másikba. SIMONYI felfogásával szemben én azt hiszem, hogy nem az volt a lényeges ezen hangtani megoszlásban, hogy milyen eredetű a szó vagy járulék, hanem az, hogy *é* állott-e egykor a végén, vagy *e* (esetleg *á*-ból való *e*). Az én nézetem szerint eredetükre való tekintet nélkül 1. azon szavak és járulékok tartoznak az *ĕ* (> *e*) : *é* csoportba, melyek valamikor *é* végűek voltak és hangtani úton, az *é* megrövidülése következtében lettek változó tövűekké, pl. *szēmē : szēmēt > N. szēmē : szēmēt > szēme : szēmēt, vagy (bolg.-tör. *ākāy > R. ekeŭ > *ekēŭ > R. ekō ~) R. eké : ekét > N. ekē : ekét > eke : ekét és 2. azok tartoznak az *e* : *ĕ* (> *é*) csoportba, melyek mindig csak *e* (esetleg *á*-ból való *e*) végűek voltak és analógiás úton lettek változó tövűekké, pl. (bolg.-tör. *käckä >) kecske : *kecsket > kecske : R. kecskēt (> kecske : kecskét), vagy (szl. miša >) mise : *miset > mise : R. misēt (> mise : misét). — Mivel szóvégi *ĕ*-nek szó belsejében ennek hosszú párja az *é* felelt meg (pl. szēmē : szēmēt) és szóvégi *á* (> *a*)-nak is szó belsejében ennek hosszú párja, az *á* (pl. foga : fogát), ezért e viszonyok analógiájára szóvégi *e* helyébe is *é* lépett a szó belsejében (pl. kecske : kecskēt), amelyből azután később, a XVI. sz. folyamán, persze szabályosan *é* lett. Hogy *é* lépett a szóvégi *e* helyébe, nem pedig *é*, annak egyszerűen csak az az oka, hogy a rövid *e*-nek hosszú *ĕ* párja akkor még közhasználatú volt nyelvünkben. A XVI. sz. után meghonosodott vagy keletkezett *e* (vagy *á* > *e*) végű szavakban, mivel akkor már nem volt köznyelvünkben hosszú *ĕ*, persze már rögtön *e* : *é* váltakozást okozott a váltakozó tövűek sorába való analógiás beilleszkedés. Pl. a nyelvújítók által csinált *fehérnye* szó tárgyesete már nem *fehérnyét*, hanem *fehérnyét*.

Horger Antal.